

Pragmatika, szociopragmatika, udvariasságkutatás a magyar nyelvtörténetben*

1. Bevezetés. A magyar nyelvtörténettel kapcsolatban a 2000-es évek elején fogalmazódott meg először a pragmatikai szemléletmód és a pragmatikai elméletek és módszerek alkalmazásának igénye (MAITZ 2000; MAITZ–MOLNÁR 2001; SÁROSI 2003). Részben ennek hatására, részben ettől függetlenül a magyar történeti nyelvtudományban fokozatosan eltolódtak a hangsúlyok, és a korábbinál határozottabban megindult a nyelvhasználat történetének kutatása. Több olyan tanulmány is született, amely kisebb vagy nagyobb mértékben a pragmatika szemléletmódját és különféle elveit alkalmazta. Mindazonáltal ezek száma az eltelt 14 évhez képest nem nagy, és megközelítésmódjukban sem mutatták eddig azt a sokszínűséget, amit a külföldi szakirodalomban tapasztalhatunk.

Írásomban először vázlatosan áttekintem azt, hogy az elmúlt másfél évtizedben hogyan jelent meg a magyar nyelvtörténetben a történeti pragmatika. Majd – még vázlatosabban – igyekszem rávilágítani arra, hogy a nemzetközi (elsősorban az angol nyelvű) szakirodalom alapján hol tart ma a történeti pragmatika, hogyan határozható meg, milyen irányzatai alakultak ki.

A továbbiakban a történeti pragmatikának két olyan területére szándékozom irányítani a figyelmet, amelyeket itthon eddig kevésbé vagy a legutóbbi időkig egyáltalán nem műveltek: a történeti szociopragmatikára és a történeti udvariasság-, illetve udvariatlanságkutatásra (a továbbiakban: történeti udvariasságkutatás).

A történeti pragmatika mint önmagában is multidiszciplináris tudomány egyre több ágra válik szét. A leíró pragmatikához hasonlóan itt is jelentősen eltérhetnek az egyes pragmatikafelfogások, ugyanakkor az irányzatok között nincs éles határ. Épp ezért lehetne ezeket egymáshoz jobban közelíteni, szemléletmódjukat, eredményeiket kölcsönösen hasznosítani. A történeti pragmatikát illetően is követendőnek tartom TÁTRAI SZILÁRD gondolatát, mely szerint „a pragmatikafelfogások [...] sokszínűségéből fakadó nehézségeket nem feltétlenül a kiindulópontok szín-

* A jelen tanulmány közvetett előzménye a hasonló témáról tartott Nyelvtörténet és pragmatika – történeti pragmatikák? című előadás, mely a Magyar Nyelvtudományi Társaságban hangzott el 2014. június 3-án.

tetizálása (rosszabb esetben az egyéb kiindulópontok negligálása), hanem a különböző kiindulópontok termékeny diskurzusra hozása, eredményeik dinamikus egymásra vonatkoztatása teheti kezelhetővé” (TÁTRAI 2013: 202).

A történeti pragmatikában rejő számos lehetőség és az eddigi eredmények egymáshoz közelítésének jegyében a jelen írás utolsó részében egy kérdés kapcsán (Hogyan keletkezik a boszorkány a 17–18. században?) a problémafelvetés szintjén utalok a nyelvészeti (és nem nyelvészeti) diszciplínák „termékeny diskurzusra hozásának” egy lehetőségére.

2. Változások a magyar nyelvtörténetírásban. A hatások, amelyek eredményeként a középmagyar korra, a beszélt nyelvre, a nyelvhasználat-történetre terelődött a figyelem, két irányból jöttek.

2.1. Hangsúlyváltozások a nyelvtörténeti kutatásokban. A magyar nyelvtörténeti kutatások sokáig hagyományosan és meghatározóan rendszerközpontúak voltak. Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy ne lenne hagyománya a magyar nyelvtörténetírásban a funkcionalitással, nyelvhasználattal kapcsolatos kérdések felvetésének, illetve hangtörténeti, grammatikatörténeti és egyéb nyelvi problémák történelmi-művelődéstörténeti környezetbe ágyazásának (l. pl. BÁRCZI 1963; BENKŐ 1987). Mindazonáltal ezek nem változtattak azon a széles körben vallott nézeten, hogy „az igazi nyelvész grammatikával foglalkozik”.

Az 1990-es évek végétől kezdődően, ha szórványosan is, de kezdtek megjelenni olyan tanulmányok, forráskiadványok, amelyek világossá tették, hogy a tudományos érdeklődés más irányokba is fordul. Nevezetesen: 1. az ős- és ómagyar korról a középmagyarra (esetenként akár az új- és újabb magyar korra); 2. a grammatikai rendszerről a nyelvhasználatra; és 3. ezekkel nyilvánvalóan szoros összefüggésben: a korai, döntően egyházi, eleve írottak szánt nyelvemlékekről a világi, és ezen belül is hangsúlyosan a beszélt nyelvhez közelebb álló, sőt „írott beszélt nyelvi” szövegekre (pl. misszilisek, úriszéki és boszorkányperes tanúvallomások).

Már címeikben is jelzik a „fókuszváltást” olyan írások, mint például PUSZTAI FERENC (1999) *Beszélt nyelv a középmagyarban* és B. GERGELY PIROSKA (2002) *A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben* című munkái.

A fenti változások egymásból következnek, egymást erősítik, mert:

a) Minden fontos nyelvszerkezeti változás, amely a mai magyar nyelvi rendszer kiépüléséhez vezetett, az ómagyar kor végéig megtörtént. Az erre vonatkozó, több nyelvtörténész generáción átívelő kutatások eredményeit az 1990-es évek elején megjelent *A magyar nyelv történeti nyelvtana* című mű részletesen összefoglalta, szintetizálta, újabb eredményekkel kiegészítette (TNyt.). Ez természetesen nem azt jelenti, hogy nem maradt kutatható a két legkorábbi korszakban (l. pl. a generatív megközelítésű új történeti mondatant: É. KISS szerk. 2014), azt azonban igen, hogy magától értetődőbbé vált a továbblépés szükségessége a középmagyar korba.

b) A középmagyar korban ugyanakkor – a fentiekből következően – grammatikatörténeti szempontból igazán lényeges, a nyelv szerkezetét meghatározó változások már nem történtek.

c) A korábbi korszakokhoz képest viszont nagy bőséggel keletkeztek és maradtak fenn a legkülönbözőbb műfajú nyelvművelek – azaz minden tényező afelé hatott, hogy a figyelem a nyelvhasználati kérdésekre irányuljon. És ezen belül is különösen a mindennapi nyelvhasználatra, a hétköznapi írott, sőt – közvetve – a beszélt nyelvre, amely nem a formálisabb, egyházi nyelvezetből, sokkal inkább a spontánabb, beszélt nyelvet idéző világi műfajokból rekonstruálható. Márpedig ilyenek nagy számban az ómagyar legvégétől és főleg a közép-magyar kortól vannak.

Segítik ezt az irányváltást az újabban kiadott források is: az ómagyar kódexek után például a missziliskiadások vagy éppen a boszorkányperes jegyzőkönyvek anyagait tartalmazó kötetek (pl. DARVAS 2006; TERBE 2010; PAKÓ–TÓTH G. 2014 stb.), legújabbán pedig már számítógépes adatbázis (az MTA Nyelvtudományi Intézetének Középmagyar történeti magánéleti korpusza) is a kutatók rendelkezésére áll.

A szemléletváltozást jelzi, hogy HERMAN JÓZSEF 1982-es, a szociolingvisztikát mint a nyelvtörténetben is eredményesen alkalmazható tudományterületet meglehetősen kétkedve néző tanulmánya után az ezredfordulótól megjelenik a történeti szociolingvisztika a magyar nyelvtudományban is (pl. ZEL-LIGER 1999, 2003; JUHÁSZ 2002; NÉMETH M. 2004, 2008; SZENTGYÖRGYI 2007; GRÉCZI-ZSOLDOS 2013 stb.). A dimenzióanalízis nyelvészeti és nyelv-szemlélet fogalma is ekkortájt kerül be a tudományos köztudatba (JUHÁSZ 2011, vö. még HOFFMANN–JUHÁSZ–PÉNTEK szerk. 2002).

2.2. Pragmatika a magyar nyelvtörténetben. A fentiekkel egy időben fogalmazódott meg a pragmatikának a magyar nyelvtörténetbe való bevonására vonatkozó igény is. Emögött – egyebek mellett – annak a felismerése állt, hogy a szinkroniára kidolgozott elméletek és módszerek alkalmazása történeti anyagon és a felismert összefüggések rendszerbe helyezése a jelenségek mélyebb, alaposabb feltárását és értelmezését teheti lehetővé.

A két, egymástól nyilván nem független törekvés szerencsés összetalálkozása nyomán, ha nem is átütő erővel, de megindultak olyan magyar nyelvtörténeti kutatások, amelyek kisebb vagy nagyobb mértékben bevonták a pragmatikát is szempontjaik közé. Jelent meg tanulmány történeti szintaktikai kérdéstről „pragmatikai háttérrel” (HAADER 2004); grammatikalizációról, diskurzusjelölőkről (DÉR 2008; DÖMÖTÖR 2008; SCHIRM 2011, 2013), születtek írások a funkcionális kognitív pragmatika elméleti keretében (CSONTOS–TÁTRAI 2008; KUNA 2010; CSONTOS 2012); egy tanulmány, amely a kritikai diskurzuselemzés módszereit és szemléletét alkalmazza magyar történeti anyagon (MAITZ 2008); és kettő, amelyek történeti beszédaktuselemzést végeznek (KOÓS 2008; ILYEFALVI 2010b). Legújabbán pedig két történeti szociopragmatikai írás is megjelent (SÁROSI 2014, 2015a), sőt, elsőként egy olyan dolgozat is, amelynek elméleti keretét a történeti szociopragmatikából kinövő történeti udvariassághoz tartozó kutatás adja (NÉMETH L. A. 2014 – a szerző újabb írását l. a jelen kötetben).

Mi rajzolódik ezekből ki? Egyrészt az, hogy nálunk, bár vannak ígéretes kezdeményezések, a történeti pragmatika még mindig viszonylag csekély mértékben művelt tudományterületnek számít. Másrészt az, hogy eléggé homályos, mit is ért-

sünk történeti pragmatikán. Ez a bizonytalanság részben abból ered, hogy a pragmatikát magát is sokféleképpen értelmezik (erről l. pl. NÉMETH T.–TÁTRAI 2013 áttekintését). Még ha a pragmatikát mint szemléletmódot (és nem mint „jól körülhatárolható tárggyal rendelkező nyelvészeti részdiszciplínát”; NÉMETH T.–TÁTRAI 2013: 132) értelmezzük is – ahogyan én is teszem –, akkor is, vagy akkor különösen, zavarba ejtően sokféle megközelítéssel találkozunk.

Van, ahol a pragmatika csak egy az elemzés szempontjaiból: voltaképpen a vizsgált nyelvi jelenségnek többek között a nyelvhasználati funkcióját is megvizsgálja a kutató; és van, ahol egy vagy több pragmatikai elmélet keretét és módszereit használja a nyelvész a vizsgált történeti adatok értelmezéséhez, rendszerbe helyezéséhez. Az angol nyelven elérhető nemzetközi szakirodalomban, úgy tűnik, történeti pragmatikai írásnak elsősorban az utóbbi – tehát pragmatikai elméleti keret(ek)et felhasználó – elemzés tekintendő.

CSONTOS NÓRA „a pragmatika mint szemléletmód érvényesítésének lehetőségét a történetiségben” a kognitív-funkcionális nyelvészetben – pragmatikában – látja (CSONTOS 2013). A csekély magyar történeti pragmatikai irodalomban a sokféle irányzat közül a kognitív megközelítésű írások vannak relatív többségben; ezen kívül vannak még – mint láttuk – mikro-szintű, grammatikai elemeket célzó vizsgálatok (grammatikalizáció, diskurzusjelölők stb.), míg mások csak elvétve (pl. beszédaktus-elemzés), megint mások a legutóbbi időig egyáltalán nem voltak jelen (pl. a történeti udvariasságkutatás).

3. A történeti pragmatika és területei. A történeti pragmatikát legáltalánosabban olyan tudományterületként szokás definiálni, amely a történeti nyelvészet és a pragmatika metszéspontjában jön létre (JUCKER 2006: 329; TAAVITSAINEN–FITZMAURICE 2007: 12). Kialakulását több tényező is segítette. A nyelvtörténet oldaláról egyrészt az az egyre erősödő szemlélet, hogy a kutatásoknak nem csupán a nyelvi változások módjára, hanem az okaira is igyekeznie kell fény deríteni; másrészt pedig a szociolingvisztikából eredő variacionalista szemléletmód térhódítása, amely a nyelvet nem homogén egységként, hanem változatok heterogén halmazaként szemléli (TAAVITSAINEN–FITZMAURICE 2007: 12). A pragmatika felől az a felismerés jelentett komoly előrelépést, hogy nemcsak a beszélt nyelv lehet a forrása a pragmatikai kutatásoknak, hanem minden nyelvi adat, amelyhez a vizsgálathoz szükséges mennyiségű kontextus fennmaradt – merthogy alapvetően minden nyelvhasználat kontextualizált (KÁDÁR 2014: 3).

A történeti pragmatika önálló területként közel húsz éve, az ANDREAS H. JUCKER által szerkesztett *Historical Pragmatics* című kötettel (1995) jelent meg a nyelvészetben. A kötet bevezető tanulmányában a JAKOBS–JUCKER szerzőpáros, LEECHnek (1983) a leíró pragmatikára vonatkozó felosztását követve (általános pragmatika – pragmalingvisztika – szociopragmatika; bővebben l. lejjebb), a történeti pragmatikának két fő ágát különböztette meg: a *p r a g m a f i l o l ó g i á t* és a *d i a k r ó n p r a g m a t i k á t*. A pragmafilológia a történeti szövegek szociokulturális kontextusával foglalkozik. Vizsgálja a szöveg funkcióját, létrehozásának célját, szűkebb és tágabb körülményeit, a feladó(k) és a címzett(ek) társadalmi viszonyait, egymással való kapcsolatát stb. A diakrón pragmatika adott történeti idő-

szakban vagy különböző időszakokat összevetve vizsgál nyelvi és nyelvhasználati jelenségeket, a nyelvi változásra összpontosítva. Kiindulási pontjától függően vagy azt kutatja, hogy egy adott nyelvi forma (például vonatkozó névmás, lexikai elem vagy diskurzusjelölő) pragmatikai funkciója hogyan alakul egy adott történelmi korszakban és változik az időben (formától a funkcióig = form-to-function mapping); vagy az előbbivel ellentétben egy pragmatikai jelenségből vagy funkcióból indul ki – például a beszédaktusokból –, és azok korszakonként változó nyelvi megvalósulását vizsgálja (funkciótól a formáig = function-to-form mapping).

Az azóta eltelt közel húsz évben sokat árnyalódott ez a kép, köszönhetően a történelmi pragmatika látványos fejlődésének, és a részben ebből is fakadó erősen multidiszciplináris jellegének. A nyelvészet és a pragmatika számos területe jelen van a mai történelmi pragmatikai kutatásokban, és ez a sokszínűség magával hozta a terminológia, a megközelítésmódok és a módszerek néha egymást átfedő vagy egymásnak ellentmondó sokféleségét is. Míg a korai kutatások egy részében a *történelmi pragmatika* és a *történelmi szociopragmatika* terminusokat akár szinonimákként is használhatták a kutatók azt alapul véve, hogy az akkor frissiben született új tudományterület kulcsszavai a nyelvhasználat, kontextus, szociokulturális tényezők (l. pl. SÁROSI 2003: 441), ma már a két fogalom egyértelműen mást jelöl. Hogy mit – legalábbis a történelmi szociopragmatika –, azt a továbbiakban fejtem ki.

Az újabb felosztások (MEY 1993 koncepcióját követve) a történelmi pragmatikában mikro- és makroszintű vizsgálatokat különböztetnek meg (pl. TRAUOGT 2004; TAAVITSAINEN–FITZMAURICE 2007; KÁDÁR 2014). Ezek abban térnek el egymástól, hogy középpontjukban inkább a grammatikai szerkezet és a nyelvhasználat összefüggéseinek vizsgálata áll-e, viszonylag csekély kitékintéssel az adott társadalmi-kulturális kontextusra (mikroszintű vizsgálatok), vagy ellenkezőleg: a történelmi helyzetekben zajló kommunikáció bizonyos nyelvi/pragmatikai jelenségeinek társadalmi, szociokulturális hátterét is igyekeznek széleskörűen rekonstruálni (makroszintű vizsgálatok). Látható, hogy lényegében a makroszintű vizsgálat a juckersi pragmafilológiának, a mikroszintű pedig a diakrón pragmatikának feleltethető meg. A lényeg inkább az, hogy a kiindulási pont és a hangsúly a nyelvi szerkezeten, annak valamely konkrét elemén van-e a vizsgálatban, vagy pedig inkább a széles társadalmi, kulturális környezetnek a nyelvi és pragmatikai jelenségeket meghatározó szerepe áll a kutatás középpontjában (TAAVITSAINEN–FITZMAURICE 2007: 14–15).

Akármilyen irányból közelít is a történelmi pragmatikai kutatás a tárgyához, azt minden esetben a nyelv funkcionalitásából kiindulva teszi, azaz művelői a pragmatikát mint szemléletmódot érvényesítik vizsgálataikban. A pragmatikai szemléletmód „az »ernyő« (ÖSTMSAN 1988: 28) szerepét kívánja betölteni a különböző nyelvészeti részdiszciplínák számára, arra kínálva lehetőséget, hogy szempontjaikat, illetve eredményeiket termékeny diskurzusba hozhassák egymáséival” (NÉMETH T.–TÁTRAI 2013: 132). Ez vonatkozik a történelmi vizsgálatokra is (erről l. CSONTOS 2013). A lényeg a részdiszciplínák termékeny diskurzusa, és ebből a szempontból másodlagos, hogy ez mikro- vagy makroszintű megközelítésben történik-e.

A történeti pragmatika tehát funkcionális pragmatika, melyen belül jelentős különbségek vannak a megközelítések módja és hangsúlyai szerint.

Az egyik megközelítési mód bemutatásához egy leíró pragmatikai műből idézek. A szerző – „az elmélet és az empiria kölcsönviszonyát elfogadva” – saját munkájáról írja a következőt: „Kimondottan elméleti szempontokat érvényesít, egy koherens pragmatikaelméleti modell felvázolására törekszik. Ennélfogva a nyelvi példák az elméleti szempontok alkalmazhatóságát szemléltetik, nem helyettesítik az empirikus, korpusz alapú vizsgálatokat” (TÁTRAI 2011: 9; kiemelés tőlem, S. Zs.). Ezt a történetiségre vonatkoztatva azzal egészíteném ki, hogy a történeti pragmatikai vizsgálatokban még az ilyen vizsgálatok „illusztrációként” megadott példái is szükségszerűen csakis korpuszalapúak lehetnek. Az értelmezhetőséghez természetesen ezek a történeti vizsgálatok sem nélkülözhetik a szociokulturális és társadalmi kontextus valamilyen szintű bemutatását – de a hangsúly a koherens elméleten és annak a diakroniában való alkalmazhatóságán van.

A másik típust alkotó, kimondottan empirikus, korpuszalapú megközelítések is dolgozhatnak kisebb vagy nagyobb korpuszalapú (bár itt jellemzőbbek a nagyobb adatbázisok); és itt sem ritka, hogy egyetlen elmélet keretében vizsgálja a kutató az adott nyelvi vagy pragmatikai jelenséget (például a fenyegetés vizsgálata történeti beszédaktus-elemzéssel). A fő különbséget abban látom, hogy a kiindulás itt nem az elmélet vagy egy elmélet, hanem egy nyelvi vagy pragmatikai jelenség és adathalmaz (például a megszólítások, a neheztlés jelensége, a hatalom nyelvi konstruálása, udvariasság-udvariatlanság), amelynek leírásához, változása módjainak és okainak feltárásához a kutató akár több különböző elméletből, több különböző nyelvészeti (vagy nem nyelvészeti) tudományterületből is meríti a kereteket és módszereket, attól függően, hogy a vizsgált jelenség megfejtéséhez közelebb viszi-e vagy sem. Az ilyen típusú kutatásokban általában nagyobb hangsúlyt kap a történelmi, társadalmi, kulturális kontextus.

Ennek a tágabb kontextusnak a hangsúlyos figyelembevétel az egyik jellemzője a történeti szociopragmatikának is.

4. A történeti szociopragmatika. A történeti szociopragmatika meghatározásához mindenekelőtt magát a szociopragmatikát kell definiálni. JONATHAN CULPEPER (2010) ehhez LEECH felosztását veszi alapul, aki – mint arról fentebb már esett szó – a pragmatikán belül három egyenrangú területről beszél: az általános pragmatikáról (amely a nyelv kommunikatív használatának általános feltételeivel foglalkozik); pragmalingvisztikáról (melynek célja egy adott nyelvben konkrét illokúciók létrehozására használt konkrét eszközök vizsgálata, és amely terület így a grammatikához kapcsolódik); és az inkább a szociológiához közel álló szociopragmatikáról (fókuszában „a nyelvhasználat speciális, »helyi« [local] feltételei”-nek kutatásával) (LEECH 1983: 11). LEECH nem fejt ki, mit ért pontosan „helyi”-n, illetve lokálisan. Ezt azonban később értelmezi CULPEPER, aki azt mondja, hogy a szociopragmatikai vizsgálat középpontjában az áll, hogy a beszélők hogyan használják az általános nyelvhasználati normákat egyedi, konkrét jelentések létrehozására, adott társadalmi pozíciók megszerzésére stb.

CULPEPER a kultúraközi pragmatikai leírás szintjeinek bemutatásával érzékelteti a szociopragmatika helyét. A makroszintű leírástól a mikroszintűig haladva van *kulturális leírás* (melynek része például a nemzeti hovatartozás, társadalmi nem, kor; de ide tartozik a beszélőközösségek ideológiáinak, egy adott társadalmi csoport hitrendszerének a leírása is) → *társadalmi szituációk szerinti leírás* (pl. tevékenység típusok, műfajok) → *pragmatikai leírás* (pl. a beszélő mögöttes szándékai, a hallgató részéről történő értelmezés, beszédaktusok) → *nyelvi leírás* (pl. modális igék, modalitás, kérdő mondatok szerkezete stb.) (CULPEPER 2010: 74).

CULPEPER végül így összegezi: „A történeti szociopragmatika tehát olyan interakciókkal foglalkozik, melyek a társadalmi kontextus bizonyos megjelenési formái és egy adott történeti nyelvhasználat között zajlanak, és amelyek pragmatikai jelentéshez vezetnek. Figyelmének tárgya a nyelvhasználat az adott beszédhelyzetben, és az, hogy ezek a beszédhelyzetek hogyan hoznak létre normákat, melyeket a beszélők pragmatikai céllal alkalmaznak vagy használnak fel”¹ (CULPEPER 2010: 76). A vizsgálatoknak szükségszerűen éppúgy tárgya az egyedi (lokális) esetek vizsgálata, mint az általános működési elvek feltárása. Természetesen folyamatosan szem előtt tartva, hogy az „általános” sokszor csak egy adott időszak egy adott társadalmi csoportjára érvényes, vagyis a vizsgált szinkroniában többféle norma él egymás mellett.

A történeti szociopragmatika fontos társtudománya a *történeti szociolingvisztika*. Bár számos érintkezési pont van a két terület között, a különbségek is markánsan kirajzolódnak. THOMAS a szociolingvisztika statikus jellegét hangsúlyozza, amennyiben ez a tudományág a viszonylag állandó társadalmi változóknak (nem, életkor, etnikum, társadalmi csoport) az egyén beszédére tett hatásával foglalkozik, szemben az általa dinamikusnak mondott szociopragmatikával, amely azt mutatja be, hogy a beszélő az adott közösség tagjaként hogyan használja a rendelkezésére álló forrásokat arra, hogy megváltoztassa a dolgok állását vagy fenntartsa a status quo-t. Vagyis a szociopragmatika azokat a nyelvi természetű összefüggéseket írja le, amelyek egy adott személy viszonylag változó jellemzői (például társadalmi szerepe) és aközött állnak fenn, hogy hogyan használja szociolingvisztikai repertoárját egy bizonyos cél elérésének az érdekében (THOMAS 1995: 185, idézi CULPEPER 2010: 75). (A két terület különbségeiről l. még SÁROSI 2003: 442–443; TAAVITSAINEN–FITZMAURICE 2007: 30.)

Sokat merít a történeti szociopragmatika a kritikai diskurzuselemzésből is, például FAIRCLOUGH háromdimenziós modelljét (FAIRCLOUGH 1992: 73; erről és magyar nyelvtörténeti anyagon való alkalmazásáról l. SÁROSI 2014).

A történeti szociopragmatikából nőtt ki egy mára önálló diszciplínává vált kutatási terület, a történeti udvariasságkutatás (l. még SÁROSI 2015b).

5. Az udvariasság és az udvariatlanság kutatása a történetiségben

5.1. A történeti udvariasságkutatás célja: a) az udvariasság és udvariatlanság leírása és összehasonlító elemzése történeti kontextusban; b) az udvariasságban és udvariatlanságban bekövetkező változások leírása és okainak feltárása; c) a meglévő

¹ Az angol nyelvű szakirodalmi hivatkozásokat saját fordításomban közlöm (S. Zs.).

elméletek és keretek módosítása és újak létrehozása a történeti udvariasságkutatás számára (KÁDÁR–CULPEPER 2010: 13). A kutatás tárgya egyrészt az udvariasság nyelv-udvariatlan nyelvi cselekedetek, az udvariassági gyakorlat, másrészt az időben, térben, kulturálisan, társadalmilag (társadalmi csoportonként) újra meg újra, folyamatosan változó udvariasságfogalom: a történetileg és szociokulturálisan konstruálódó udvariasságkonceptió.

5.1.1. A történeti udvariasságkutatás elméleti alapja: az udvariasság fogalma és az udvariasságelméletek. A történeti udvariasságkutatás értelemszerűen a szinkrón udvariasságkutatáson alapszik, és így, ahhoz hasonlóan, a pragmatikában és szociálpszichológiában gyökerező elméletek alapján, elméleti keretben kutatja az ide vonatkozó nyelvi jelenségeket. Az interdiszciplináris természetű udvariasságkutatás a nyelvészetből, szociológiából, szociálpszichológiából és az antropológiából meríti a szemléletet és a módszereket, a kutatás tárgyától függően eltérő mértékben. A kutatási megközelítésmódot illetően bárhol legyen is azonban a hangsúly, az udvariasság (és az udvariatlanság) fogalmának tisztázása és az eddigi, meghatározó udvariasságelméletek gondolatainak egyetértő vagy elvető figyelembevételre megkerülhetetlen.

Az udvariasság általános, mindenfajta kultúrára érvényes definiálása nehéz feladat. A jelenség egyik értelmezése szerint udvariasságnak nevezünk „minden olyan emberek közötti magatartásformát, amelynek révén úgy tudjuk érvényesíteni saját személyünket és fenntartani a másokkal kialakított interperszonális kapcsolatainkat, hogy mindeközben figyelembe vesszük mások érzéseit (kiemelés tőlem, S. Zs.) abban a tekintetben, hogy az illetők mit várnak el a velük való érintkezés terén” (KÁDÁR–HAUGH 2013: 1).

Amit a legtöbb szakirodalom kiemel: az udvariasság szociálpszichológiai jelenség (l. pl. NEMESI 2011: 368; TÁTRAI 2011: 45) – nem véletlenül indult az udvariasságelméletek első, „klasszikus” hulláma jelentős részben a szociálpszichológia felől. A GOFFMAN arculat-fogalmára (GOFFMAN 1990) és GRICE együttműködési elvére (GRICE 1997) építő és azokat továbbgondoló udvariasságmodellek – pl. ROBIN T. LAKOFFÉ (1973), LEECHÉ (1983) és a legnagyobb hatású BROWN–LEVINSON szerzőpárosé (1978, 1987) – a beszélői szándékából és a beszélők két, univerzálisnak vélt tulajdonságából, a racionalitásból és az arculatból kiindulva látták az udvariasság célját például a konfliktusok elkerülésében (LAKOFF) vagy az arculatvédezésben (BROWN–LEVINSON). A későbbiekben megfogalmazódott számos kritika ellenére ma is meghatározó az udvariasság és udvariatlanság kutatásában a „klasszikus” modellek által bevezetett jó néhány gondolat és fogalom, mint például a közelítő (pozitív) és a távolító (negatív) arculat és udvariasság, az arculatfenyegetés, az arculatfenyegetést enyhítő eszközök, a hatalom és szolidaritás nyelvi érvényre juttatása stb. (Részletesebben l. pl. SZILI 2007; NEMESI 2011: 67–86.)

A második hullámban az úgynevezett diszkurzív udvariasságelméletek tűntek föl a 2000-es évek elejétől. Ezek nem csupán a „klasszikusok” gyenge pontjaira mutatnak rá erős kritikával, hanem áthelyezik a hangsúlyokat, új szempontokat vezetnek be. Terjedelmi okokból most csak néhányat emelek ki ezek közül. (Részletesebben l. pl. KÁDÁR–HAUGH 2013: 36–56 vagy SÁROSI 2015b.)

Az egyik legfontosabb újítás annak a hangsúlyozása, hogy az udvariasság nem magától értetődő jelenség, hanem társadalmilag alakul ki és formálódik folyamatosan (pl. KÁDÁR–HAUGH 2013: 57–80). Abban, hogy mit tekintenek udvariasnak, nemcsak a beszélői szándék számít, hanem ugyanolyan mértékben a hallgató részéről történő értelmezés, illetve értékelés is (pl. EELLEN 2001).

Az újabb elméletek rávilágítanak az udvariasság fogalmának összetettségére. A tudományterületen jó ideje (LOCHER–WATTS 2005 óta) eleve kétféle udvariasságot különböztetnek meg. Az ún. elsődleges udvariasság a laikus, nem teoretizált udvariasságfogalom (first-order politeness), az, amit a hétköznapi beszédben értenek az emberek „udvariasság” alatt. Ez mindig kultúra-, társadalom- és korszakfüggő, szemben a másodlagos udvariasság (second-order politeness) elvontabb, tudományos céllal megalkotott fogalmával – amit többen, éppen a félreértéseket elkerülendő, inkább *kapcsolatmunkának* (relational work) vagy *arculatmunkának* (facework; GOFFMAN terminusa) neveznék (KÁDÁR–CULPEPER 2010: 23). (A probléma bővebb kifejtését és további árnyalását l. KÁDÁR–HAUGH 2013: 81–106.)

Ugyancsak WATTS nyomán vált elfogadottá az udvariasságkutatásban, hogy az átlagos, mindennapi beszédhelyzeteket tekintve nem az udvariasság–udvariatlanság kettősségben kell gondolkodnunk, hanem a helyénvaló viselkedés (politic behaviour) – udvariasság (politeness) – udvariatlanság (impoliteness) hármasságában (WATTS 2003; LOCHER–WATTS 2005). Hiszen az, ha például olyan megszólításformát használunk megfelelően, amelyet ugyanarra a személyre különböző beszélők eltérő helyzetekben egyaránt alkalmazhatnak (pl. *tanárnő* vagy – történeti példával – *kegyelmed*) nem több és nem kevesebb, mint helyénvaló viselkedés vagy másik szakkifejezéssel: *tiszteletadás* (deference). (Az udvariasság különböző fajtáiról l. pl. JUCKER 2012.)

Ha a helyénvaló viselkedésnél, tiszteletadásnál több vagy kevesebb a beszélő megnyilvánulása (a beszélői szándék vagy a hallgató értékelése szerint), akkor beszélünk udvariasságról, illetve udvariatlanságról. Az megint csak kultúra-, társadalom- és korszakfüggő, hogy egy adott beszédhelyzetben a különféle tiszteletadó eszközök – pl. megszólítások, önleértékelés (self-humility) stb. – a normatív (társadalmilag előírt, erősebben szabályozott) vagy a stratégiai (szabadabban, az egyén döntése szerint, pragmatikai céllal alkalmazott) udvariasság részei-e (l. még SZILI 2007; TÁTRAI 2011).

Legújabban az udvariasságelméleteknek egy harmadik („poszt-diszkurzív”) hulláma van kibontakozóban. CULPEPER az udvariasságot mint személyek közötti attitűdöt értelmezi. Az udvariasság ily módon szubjektív, és a beszédhelyzetben résztvevők és az azt megfigyelők (metapragmatikai) értékelései minősítik, illetve határozzák meg (CULPEPER 2011b: 428). KÁDÁR és HAUGH a résztvevők és a megfigyelők nézőpontjai mellé beemelik a laikus és a tudományos kutató eltérő nézőpontját is, és tovább árnyalva az elsődleges és másodlagos udvariasság fogalmát mutatják be azt, hogy hányféle tényező alakítja egy adott kommunikációs helyzet lehetséges udvariasságértelmezéseit (KÁDÁR–HAUGH 2013: 81–105; l. még SÁROSI 2015b is).

5.1.2. Az udvariatlanság és kutatása. A klasszikus udvariasságmodellek megalkotóinak érdeklődése az udvariatlanságra kevésbé irányult. Az udvariatlanságnak mint saját jogon létező és egészen más kiindulásból létrejövő jelenségnek a részletes pragmatikai feltárása jelentős részben JONATHAN CULPEPER munkáival indult meg az udvariasságkutatásban.

CULPEPER 2005-ös tanulmányában így határozza meg a jelenséget: „Udvariatlanság akkor jelenik meg, ha a) a beszélő szándékosan kommunikálja az arcukat megtámadását, vagy b) a hallgató úgy észleli és/vagy konstruálja meg a másik viselkedését, mint ami szándékosan támadja az arcukat, vagy az a) és b) kombinációja” (CULPEPER 2005: 38). BROWN–LEVINSON udvariassági modelljének mintájára öt udvariatlansági stratégiát mutat be: 1. nyílt udvariatlanság (bald on record impoliteness: PLÉH 2012 fordításában: „mikrofonba, pörén”); 2. közelítő arcukat romboló udvariatlanság (positive impoliteness); 3. távolító arcukat romboló udvariatlanság (negative impoliteness); 4. áldvariasság (sarcasm or mock impoliteness); 5. az udvariasság megtagadása (withhold politeness) (először: CULPEPER 1996: 355–357).

CULPEPER 2011-es könyvében pontosítja saját korábbi definícióját. Ebből most csak a két legfontosabb elemet emelem ki: 1. Az adott helyzetben megmutatkozó (szituációs) viselkedést akkor értékelik negatívan – udvariatlannak –, ha az konfliktusba kerül azzal, amire az emberek számítanak abban a helyzetben, amit elvárnak vagy amiről úgy gondolják, elvárható lenne. 2. Az ilyen viselkedésnek mindig van érzelmi következménye (kiemelés tőlem, S. Zs.) legalább az egyik résztvevőre nézve, azaz bántó vagy bántónak vélik, feltételezik (CULPEPER 2011a: 23).

Az udvariatlanság nem egyenlő az arcukatámadással, illetve nem szűkíthető le arra. Mindazonáltal ha olyan típusú udvariatlanságról van szó, amelyben ténylegesen arcukatfenyegetés történik – ilyen például a sértés –, az öt stratégiát bemutató modell jól használható (l. CULPEPER 2013: 5–6).

CULPEPER jelen idejű nyelvi adatokra alapozva, napjainkra vonatkoztatva dolgozta ki udvariatlanságmodelljét. Van azonban olyan tanulmány is (pl. KRYK-KASTOVSKY 2006), amely megmutatta, hogy a történeti udvariatlanságkutatásban is érdemes kipróbálni és lehet (ha kell, módosítva) eredményesen alkalmazni a leíró udvariatlanságelméleteket.

5.2. Előzmények a magyar szakirodalomban. A nyelvi udvariasság és udvariatlanság körébe sorolható jelenségek korábban, már a pragmatikának a nyelvtörténetben való megjelenése előtt is foglalkoztattak nyelvtörténészeket. Született történeti tanulmány például megszólításokról (KERTÉSZ 1932; SÁROSI 1985, 1988; PUSZTAI 1992; BALÁZS 1995, 2006; BÍRÓ–KALCSÓ 2004), káromkodásokról, szitkozódásokról (GALGÓCZY 1988, 2003, 2008; CZIGÁNY 1992), nyelvhasználatra vonatkozó nyelvi elemekről, metapragmatikai és metaudvariassági megjegyzésekről (PUSZTAI 2005; GALLASY 2006).

A leíró nyelvészetben – főleg a klasszikus – udvariasságelméletek már jó ideje ismertek, és alkalmazásukra is vannak példák. Ezzel szemben a magyar nyelvtörténetben a pragmatikai kiindulású udvariasság- és udvariatlanságkutatás új terület: az első ilyen tárgyú tanulmány 2014-ben jelent meg (NÉMETH L. A. 2014).

6. „A diszciplínák termékeny diskurzusa”. A történeti „pragmatikák” sokszínűségéből a fentiek csak egy kis ízelítőt adhattak, mint ahogyan azt is csak fellillantani tudjuk, hogy hogyan működhetne a részdiszciplínák között az egymásra vonatkoztatás, a párbeszéd. Az alapkérdés az, hogy milyen esetekben és hogyan lehet, hogyan érdemes a különböző megközelítési módokat tudatosan összehangolva keresni egy adott kérdésre a választ. A válasz sokféle lehet, egy azonban bizonyos: ha azt az adott kérdést több tudomány is felteszi, feltétlenül érdemes egymás válaszaira odafigyelniük.

Egy ilyen kérdés lehet például a következő: **Hogyan keletkezik a boszorkány?** Leszűkítve: **hogyan keletkezik a kora újkori boszorkány?** Igazi interdiszciplináris kérdés: a történelemtől a néprajzon, vallástörténeten át a nyelvészetig több tudományterületet foglalkoztat.

Nyelvileg konstruálódik – válaszolhatnak például a nyelvészek. Mivel történeti kérdésről van szó, adódik, hogy a történeti pragmatika segítségével adjuk meg a bővebb választ. De láttuk, sokféle irányzata van a történeti pragmatikának is, amelyek más-más módon közelítik meg ugyanazt a kérdést.

A következőkben azt próbálom meg érzékeltetni, hogy a boszorkányság nyelvileg megkonstruált jelenségét hogyan magyarázhatja a történeti pragmatika több különböző irányzata, bevonva a néprajztudományt is, úgy, hogy mindegyik megmarad a maga elméleti keretében, de ahol érintkezési pontok vannak, ott ezekre utal.

6.1. A kérdés vizsgálható a **kognitív-funkcionális történeti pragmatika** felől, azzal az előfeltevéssel, hogy „a boszorkányság megközelíthető közösségként, illetve identitásként, a boszorkányperek és azok periratai pedig közösség- és identitásképző diskurzusokként”. Arról, hogy ez hogyan történik, éppen a jelen Magyar Nyelv-számban kaphat az olvasó példát **PETYKÓ MÁRTON** tanulmányából (ahonnan a fenti idézet is származik).

6.2. A boszorkányság a **történeti szociopragmatikában** gyakran használt **levinsoni tevékenység típus-fogalommal** (activity types) is leírható (pl. **CULPEPER–SEMINO 2000; CULPEPER 2010**).

A tevékenység típus fogalma kulturálisan elfogadott tevékenységet jelöl, függetlenül attól, hogy ennek a cselekvésnek a beszéd része-e egyáltalán, és ha igen, milyen mértékben. A tevékenység típusnak mint kategóriának a körvonalai meglehetősen képlékenyek, ezért célravezetőbb a központi elemeit megnevezni. Ezek a cél által meghatározott, társadalmilag létrehozott, keretek közé szorított események, melyekben erős megkötések vonatkoznak a résztvevőkre, a helyszínre stb., de mindenek fölött a tevékenységben való részvétel módjaira (**LEVINSON 1992: 69**).

FAIRCLOUGH ezt azzal egészíti ki, hogy a tevékenység típus az azt megalkotó, **szerkezetbe rendeződő, egymást követő cselekvések és a tevékenységek résztvevői határozzák meg** (**FAIRCLOUGH 1992: 126**). Tevékenység típus például a vásárlás a zöldségesnél, egy állásinterjú, a tanítás, focimeccs stb. Például a zöldségesnél történő vásárlás mint tevékenység típus tartalmazza a **kijelölt alanyokat** (subject types), ez esetben a „vásárlót” és az „eladót” és egy cselekvéssorozat, amely elemeinek egy része szabadon választható vagy ismétélhető. Fontos jellemzője a tevékenység típusnak, hogy sokkal inkább tekinthető választási lehetőségek egy adott skálájának, mint szigorúan szabályozott mintának.

A tevékenység típus interakciós fogalom – és kognitív fogalom is: a kognitív nyelvészetben használt *for g a t ó k ö n y v v e l* azonosítható (vö. CULPEPER 2010: 81). És talán kijelenthetjük – összekapcsolandó a kognitív és a szociopragmatikai megközelítéseket –, hogy az identitásképzésben szerepet játszhat az is, hogy egy adott korban valami tevékenység típusnak számít-e (amely bizonyos intézményesítettséget is jelent) vagy sem.

Nézzük, mi tartozik a boszorkány tevékenység típusába:

a) A kijelölt alanyok: a később boszorkánynak minősített személy és a sértett.

b) A szerkezetbe rendeződő, egymást követő cselekvések. Ez a néprajzban az ún. rontás elbeszélés, mely a következő séma szerint írható le: a sértett és a boszorkánynak feltételezett személy (a továbbiakban: boszorkány) konfliktusba, összetűzésbe keveredik (rendszerint a boszorkány kér valamit, amit nem kap meg) – a boszorkány megfenyegeti a sértettet – a sértettet valami baj éri, amit a boszorkánynak tulajdonít – a sértett megpróbálja engeszteléssel vagy fenyegetéssel rábírní a boszorkányt, hogy szüntesse meg a bajt – szerencsés esetben megtörténik a gyógyítás, a baj megszűnik (ILYEFALVI 2010a: 18).

c) Bizonyos formulák, visszatérő mondat- és szövegtípusok: a boszorkányperек esetében jellemzően például a fenyegetés.

6.3. Ez elvezet egy harmadik megközelítési lehetőséghez: a beszédaktus-elemzéshez, jelen esetben a fenyegetés beszédaktusáéhoz.

Fenyegetés boszorkány és sértett részéről is sűrűn elhangzik a vádemelést megelőző események során. A kevés példából is látható, hogy sértő, durva szavaknak nincsenek híján a megnyilatkozások, akármelyik oldalról hangzanak is el. Mégis, az egyik esetben felelősségrevonás, kínvallatás, büntetés, gyakran máglyahalál a fenyegetés következménye, míg a másikban ugyanez (legalábbis bírósági) következmények nélkül marad.

Miért? ILYEFALVI EMESE erre keres választ boszorkányperек anyagán végzett történeti beszédaktus-elemzésében (ILYEFALVI 2010a, 2010b). Röviden: arra a következtetésre jut, hogy – szemben a mai értelmezéssel, amely (a searle-i értelemben vett) beszédaktus-kategória szempontjából egységesnek látja a fenyegetéseket – a kora újkori Magyarországon a fenyegetés kétféle illokúciós aktust jelentett. Ez a korabeli beszélők számára egyértelmű volt, ezért ítélték meg másként a boszorkány és a sértett szavait. A searle-i beszédaktus-típusokat mintául véve: a boszorkány fenyegetése deklaratívum, míg a sértetté csak a mai értelemben vett fenyegetés, azaz expresszívum vagy kommisszívum (ILYEFALVI 2010b: 69).

Ami most számunkra fontos: a szerző érvelésében diskurzusba hozza a néprajztudományt, antropológiát és a szociopragmatikában használatos tevékenység-típus fogalmát a beszédaktus-elmélettel, amikor, többek között, ezt írja: „Stephen C. Levinson »tevékenység típusok« terminusa a nyelvészet oldaláról visszavezet minket a korábbi néprajzi-antropológiai kutatások egyik fontos megállapításához, amely szerint a boszorkányfenyegetés semmit sem ér anélkül az ideológia vagy hiedelemrendszer nélkül, ami a korban mindenki által mintegy „intézményként” működött, s benne a boszorkányság „kulturálisan bevett tevékenység [vagyis tevékenység-típus – S. ZS.] volt” (ILYEFALVI 2010b: 69–70).

7. Az utóbbi két-három évben a történeti pragmatika a maga változatos ágazataival kezd teret hódítani a magyar nyelvtörténeti kutatásokban. A jelen Magyar Nyelv-számban négy fiatal kutató írásai adnak ízelítőt abból, hogy a különféle pragmatikai elméletek és módszerek alkalmazásával (mások mellett) milyen utakon folytatódnak a magyar nyelvhasználat történetének feltárása.

Kulcsszók: nyelvhasználat-történet, közép- és újmagyar kor, történeti pragmatika, történeti szociopragmatika, történeti udvariasság- és udvariatlanságkutatás, magyar nyelvtörténet.

Hivatkozott irodalom

- BALÁZS JUDIT 1995. Megszólítás. In: BENKŐ LORÁND szerk., *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 80–86.
- BALÁZS JUDIT 2006. A boszorkányperek megszólításformái: keresztnévi megszólítások. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 157–162.
- BÁRCZI GÉZA 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- BENKŐ LORÁND 1987. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- BÍRÓ FERENC – KALCSÓ GYULA 2004. Megszólításformák Heltai Gáspár Dialógusában. In: FARKAS FERENC szerk., *Magyar névtani kutatások itthon és határainkon túl*. Magyar Nyelvtudományi Társaság – Szent István Egyetem Jászberényi Főiskolai Kar – TIT Jászvári Szervezete – Jászok Egyesülete, Budapest. 32–38.
- BROWN, PENELOPE – LEVINSON, STEPHEN 1987. *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press, Cambridge.
- CULPEPER, JONATHAN 1996. Towards an anatomy of impoliteness. *Journal of Pragmatics* 25: 346–367. [http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166\(95\)00014-3](http://dx.doi.org/10.1016/0378-2166(95)00014-3)
- CULPEPER, JONATHAN 2005. Impoliteness and entertainment in the television quiz show: The Weakest Link. *Journal of Politeness Research: Language, Behaviour and Culture* 1: 35–72. <http://dx.doi.org/10.1515/jplr.2005.1.1.35>
- CULPEPER, JONATHAN 2010. Historical sociopragmatics. In: JUCKER, ANDREAS H. – TAAVISTAINEN, IRMA eds., *Historical Pragmatics. Handbooks of Pragmatics* 8. Mouton de Gruyter, Berlin. 69–96.
- CULPEPER, JONATHAN 2011a. *Impoliteness: using language to cause offence*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511975752>
- CULPEPER, JONATHAN 2011b. Politeness and impoliteness. In: ANDERSEN, GISLE – AIJMER, KARIN eds., *Pragmatics of society*. Mouton de Gruyter, Berlin. 391–436.
- CULPEPER, JONATHAN 2013. Impoliteness: Questions and answers. In: JAMET, DENIS – JOBERT, MANUEL eds., *Aspects of Linguistic Impoliteness*. Cambridge Scholars Publishing, Newcastle.
- CULPEPER, JONATHAN – SEMINO, ELENA 2000. Constructing witches and spells: speech acts and activity types in Early Modern England. *Journal of Historical Pragmatics* 1/1: 97–116. <http://dx.doi.org/10.1075/jhp.1.1.08cul>

- CZIGÁNY LÁSZLÓ 1992. *Káromkodások a XVIII–XIX. századi Zala megyében*. Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 54. ELTE, Budapest.
- CSONTOS NÓRA 2012. Az interperszonalitás kérdése a 19. századi levelezőkönyvekben. In: HORVÁTHNÉ MOLNÁR KATALIN – SCIACOVELLI, ANTONIO szerk., *Az alkalmazott nyelvészet regionális és globális szerepe*. MANYE–NYME, Budapest–Szombathely–Sopron. 15–221.
- CSONTOS NÓRA 2013. A pragmatika mint szemléletmód érvényesítésének lehetősége a történetiségben. *Magyar Nyelv* 109: 149–157.
- CSONTOS NÓRA – TÁTRAI SZILÁRD 2008. Az idézés pragmatikai megközelítése. In: TOLCSVAI NAGY GÁBOR – LADÁNYI MÁRIA szerk., *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 59–119.
- DARVAS ANIKÓ 2006. *Huszonöt levél a 16. századból. Hasonmás kiadás betűhű átírással*. Régi Magyar Levéltár 2. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- DÉR CSILLA ILONA 2008. *Grammatikalizáció*. Nyelvtudományi Értekezések 158. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- DÖMÖTÖR ADRIENNE 2008. *A hogy úgy mondjam* diskurzusjelölő. *Magyar Nyelv* 104: 427–442.
- EELLEN, GINO 2001. *A Critique of Politeness Theories*. St. Jerome Publishing, Manchester–Northampton.
- FAIRCLOUGH, NORMAN 1992. *Discourse and social change*. Polity Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/S0047404500017309>
- GALGÓCZI LÁSZLÓ 1988. Régi magyar káromkodások. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése 1–2*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 1: 350–357.
- GALGÓCZI LÁSZLÓ 2003. A szitokszóvá válás útja. In: BÜKY LÁSZLÓ – FORGÁCS TAMÁS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstudomány*. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 39–46.
- GALGÓCZI LÁSZLÓ 2008. A nyelvi agresszió és diakrón formái a magyarban. In: ZIMÁNYI ÁRPÁD szerk., *Az agressziókutatásról – interdiszciplináris keretben*. Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei 35. Líceum Kiadó, Eger. 5–27.
- GALLASY MAGDOLNA 2006. Nyelvi viselkedésre vonatkozó elvárások és írásba kerülésük a hegyközségi szokás(jog)ok rögzítésekor. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest. 96–102.
- B. GERGELY PIROSKA 2002. A közéleti és a beszélt nyelv viszonya az erdélyi fejedelemségben. In: HOFFMANN–JUHÁSZ–PÉNTEK szerk. 2002: 187–199.
- GOFFMAN, ERVING 1990. A homlokzatról. In: SÍKLAKI ISTVÁN szerk., *A szóbeli befolyásolás alapjai 1–2*. Tankönyvkiadó, Budapest. 3–30.
- GRÉCZI-ZSOLDOS ENIKŐ 2013. A történeti szociolingvisztikáról. In: KONTRA MIKLÓS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *Elmélet és empiria a szociolingvisztikában. Válogatás a 17. Élőnyelvi Konferencia előadásaiból*. Gondolat, Budapest. 173–187.
- GRICE, H. PAUL 1997. A társalgás logikája. In: PLÉH CSABA – SÍKLAKI ISTVÁN – TERES-
TYÉNI TAMÁS szerk., *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Osiris, Budapest. 213–227.

- HAADER LEA 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–469.
- HERMAN JÓZSEF 1982. Szociolingvisztika és nyelvtörténet. *Magyar Nyelv* 78: 1–8.
- HOFFMANN ISTVÁN – JUHÁSZ DEZSŐ – PÉNTEK JÁNOS szerk. 2002. *Hungarológia és dimenzionális nyelvészlelet. Előadások az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.)*. K. n., Debrecen–Jyväskylä.
- ILYEFALVI EMESE 2010a. *Középmagyar kori szövegek történeti szociopragmatikai elemzése. 17–18. századi debreceni és Bihar vármegyei boszorkányperek fenyegető beszédaktusai*. Szakdolgozat. ELTE BTK, Budapest. Kézirat.
- ILYEFALVI EMESE 2010b. „[...] akar mi lellyen benneteket mingyart Emberre gyanakoztok”. Boszorkányfenyegetések pragmatikai elemzése. In: SZÉKELY TÜNDE szerk., *XI. RODOSZ konferenciakötet*. RODOSZ – Clear Vision, Kolozsvár. 75–92.
- JACOBS, ANDREAS – JUCKER, ANDREAS H. 1995. The Historical Perspective in Pragmatics. In: JUCKER, ANDREAS H. ed., *Historical Pragmatics*. John Benjamins Publishing, Amsterdam–Philadelphia. 3–35.
- JUCKER, ANDREAS H. 2006. Historical pragmatics. In: BROWN, KEITH ed., *Encyclopedia of Language and Linguistics*. 2nd edition. Elsevier, Oxford. 329–332.
- JUCKER, ANDREAS H. 2012. *Changes in politeness cultures*. In: NEVALAINEN, TERTTU – TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS eds., *The Oxford Handbook of the History of English*. Oxford University Press, New York. 422–433.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2002. Magyar nyelvjárástörténet és történeti szociolingvisztika (Tudományszemléleti kérdések). In: HOFFMANN–JUHÁSZ–PÉNTEK szerk. 2002. 165–172.
- JUHÁSZ DEZSŐ 2011. Dimenzionális nyelvészet. In: BALÁZS GÉZA szerk., *Nyelvészetről mindenkinek. 77 nyelvészeti összefoglaló*. Inter, Budapest. 61–64.
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. 2014. Historical Pragmatics. In: CHAPELLE, CAROL A. ed., *The Encyclopedia of Applied Linguistics*. Wiley, London. 1–6. [http://dx.doi.org/10.1002/\[-\]9781405198431.wbeal1413](http://dx.doi.org/10.1002/[-]9781405198431.wbeal1413)
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. – CULPEPER, JONATHAN 2010. Historical (Im)politeness. An Introduction. In: CULPEPER, JONATHAN – KÁDÁR, DÁNIEL Z. eds. *Historical (Im)politeness*. Peter Lang, Bern. 9–37.
- KÁDÁR, DÁNIEL Z. – HAUGH, MICHAEL 2013. *Understanding Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9781139382717>
- KERTÉSZ MANÓ 1932. *Szállok az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*. Révai, Budapest.
- É. KISS KATALIN szerk. 2014. *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KOÓS ESZTER 2008. A kérés beszédaktusa boszorkánypereinkben. In: KOZMA JUDIT – LISZNYAI-MINDÁK CECILIA – LUDÁNYI ZSÓFIA szerk., *Félfőn 4*. ELTE BTK, Budapest. 1–13. <http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk08>. (2015. 03. 30.)
- KUNA ÁGNES 2011. *A 16-17. századi magyar nyelvű orvosi recept szövegtípológiai és pragmatikai vizsgálata funkcionális kognitív keretben*. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest. Kézirat.
- KRYK-KASTOVSKY, BARBARA 2006. Impoliteness in Early Modern English courtroom discourse. In: KRYK-KASTOVSKY, BARBARA ed., *Historical Courtroom Discourse*.

- Special issue of Journal of Historical Pragmatics* 7/2: 213–243. [http://dx.doi.org/\[-\]10.1075/jhp.7.2.04kry](http://dx.doi.org/[-]10.1075/jhp.7.2.04kry)
- LAKOFF, ROBIN T. 1973. The logic of politeness, or minding your p's and q's. In: *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistic Society, Chicago. 292–305.
- LEECH, GEOFFREY 1983. *Principles of Pragmatics*. Longman, London.
- LEVINSON, STEPHEN 1992. Activity types and language. In: DREW, PAUL – HERITAGE, JOHN eds., *Talk at Work*. Cambridge University Press, Cambridge. 66–100.
- LOCHER, MIRIAM A – WATTS, RICHARD J. 2005. Politeness theory and relational work. *Journal of Politeness Research* 1/1: 9–33. <http://dx.doi.org/10.1515/jplr.2005.1.1.9>
- MAITZ PÉTER 2000. A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán. *Magyar Nyelvőr* 124: 501–513.
- MAITZ PÉTER – MOLNÁR ANNA 2001. Nyelvtörténetírás és történeti szövegnyelvészet. A szöveg helye és a szövegkutatás feladatai a történeti nyelvészetben. In: CSATÁR PÉTER – MAITZ PÉTER – TRONKA KRISZTIÁN szerk., *A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Pirokska tiszteletére*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen. 322–336.
- MAITZ PÉTER 2008. „A szent ügy”. A dualizmus kori névmagyarosítási propaganda nyelvészeti elemzése. *Névtani Értesítő* 30: 7–33.
- MAY, JACOB 1993. *Pragmatics: an Introduction*. Blackwell, Oxford–Cambridge (Ma.).
- NEMESI ATTILA LÁSZLÓ 2011: *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció*. Loisir Könyvkiadó, Budapest.
- NÉMETH T. ENIKŐ – TÁTRAI SZILÁRD 2013. Pragmatikai kutatások Magyarországon. *Magyar Nyelv* 109: 129–137.
- NÉMETH MIKLÓS 2004. *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi őrnöki nyelvváltozatban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NÉMETH MIKLÓS 2008. *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században*. Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó, Szeged.
- NÉMETH LUCA ANNA 2014. A nők megszólításának kérdése a Magyar Nyelvőr korai évfolyamaiban. In: DRÁVUCZ FANNI – HAINDRICH HELGA ANNA – HORVÁTH KRISZTINA szerk., *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A Félúton 9. konferencia kiadványa*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Budapest. 13–28.
- PAKÓ LÁSZLÓ – TÓTH G. PÉTER szerk. 2014. *Kolozsvári boszorkányperek 1564–1743*. Balassi Kiadó, Budapest.
- PLÉH CSABA 2012. *A társalgás pszichológiája*. Libri, Budapest.
- PUSZTAI FERENC 1992. Megszólítás és felszólítás Bethlen Miklós leveleiben. In: KOZOCSA SÁNDOR – LACZKÓ KRISZTINA szerk., *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK, Budapest. 202–208.
- PUSZTAI FERENC 1999. Beszélt nyelv a középmagyarban. *Névtani Értesítő* 21: 380–386.
- PUSZTAI FERENC 2005. Nyelvhasználati minősítések a középmagyar beszélt nyelvben. *Magyar Nyelv* 101: 332–334.
- SÁROSI ZSÓFIA 1985. A személyek közötti viszony tudatosítása és nyomatékosítása néhány XVI. századi misszilisben. *Magyar Nyelv* 81: 334–342.

- SÁROSI ZSÓFIA 1988. Megszólítás és említés néhány XVI. századi misszilisben. In: KISS JENŐ – SZÜTS LÁSZLÓ szerk., *A magyar nyelv rétegződése* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. 2: 841–848.
- SÁROSI ZSÓFIA 2003. Történeti szociopragmatika – magyar nyelvtörténet más megközelítésben. *Magyar Nyelv* 99: 434–448.
- SÁROSI ZSÓFIA 2014. A társadalmi és a személyes – két 16. századi nemesúr levelezésében. Történeti szociopragmatikai megközelítés. In: FAZAKAS EMESE – JUHÁSZ DEZSŐ – T. SZABÓ CSILLA – TERBE ERIKA – ZSEMLYEI BORBÁLA szerk., *Tér, idő és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság – ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, Budapest–Kolozsvár. 126–139.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015a. Grammatikai mechanizmus vagy pragmatikai döntés? Tegezés és magázás váltogatása középmagyar kori szövegekben. In: BÁRTH JÁNOS – BODÓ CSANÁD – KOCSIS ZSUZSANNA szerk., *A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére*. Megjelenés előtt.
- SÁROSI ZSÓFIA 2015b. Nyelvtörténet és udvariasságkutatás. In: NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VIII*. Szegedi Tudományegyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 153–165.
- SCHIRM ANITA 2011. *A diskurzusjelölők funkciói: a hát, az -e és a vajon elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján*. Doktori disszertáció. SZTE, Szeged. Kézirat. http://doktori.bibl.u-szeged.hu/759/1/schirm_anita_doktori_disszertacio.pdf (2015. 03. 30.) <http://dx.doi.org/10.14232/phd.759>
- SCHIRM ANITA 2013. Adalékok a szóval diskurzusjelölő történetéhez. In: FORGÁCS TAMÁS – NÉMETH MIKLÓS – SINKOVICS BALÁZS szerk., *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VII*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged. 141–150.
- SENTGYÖRGYI RUDOLF 2007. Egyéni és közösségi kétnyelvűség. In: BENŐ ATTILA – FAZAKAS EMESE – SZILÁGYI N. SÁNDOR szerk., *Nyelvek és nyelvváltozatok. Köszöntő kötet Péntek János tiszteletére* 1–2. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége, Kolozsvár. 333–343.
- SZILI KATALIN 2007. Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131: 1–17.
- TAAVITSAINEN, IRMA – FITZMAURICE, SUSAN 2007. Historical pragmatics: what it is and how to do it. In: FITZMAURICE, SUSAN – TAAVITSAINEN, IRMA eds., *Methods in Historical Pragmatics*. Mouton de Gruyter, Berlin. 11–36. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110197822.11>
- TÁTRAI SZILÁRD 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TÁTRAI SZILÁRD 2013. Funkcionális pragmatika és kognitív nyelvészet. *Magyar Nyelv* 109: 197–204.
- TERBE ERIKA 2010. *Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei 1538–1575*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- THOMAS, JENNY A. 1995. *Meaning in Interaction*. Longman, London.
- TNYt. = BENKŐ LORÁND főszerk. 1991–1995. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I–II/1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- TRAUGOTT, ELISABETH C. 2004. Historical pragmatics. In: HORN, LAURENCE R. – WARD, GREGORY eds., *Handbook of Pragmatics*. Blackwell, Oxford. 538–561. <http://dx.doi.org/10.1002/9780470756959.ch24>
- WATTS, RICHARD J. 2003. *Politeness*. Cambridge University Press, Cambridge. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511615184>
- ZELLIGER ERZSÉBET 1999. Gondolatok a magyar nyelvtörténet szociolingvisztikai szempontú megközelítéséhez. *Magyar Nyelvjárások* 38: 505–512.
- ZELLIGER ERZSÉBET 2003. Történeti szociolingvisztikai vizsgálatok a „Húsvéti Népének” kapcsán. *Magyar Nyelvjárások* 41: 675–684.

Pragmatics, sociopragmatics, and politeness research in Hungarian historical linguistics

This paper gives a brief overview of how and after what antecedents historical pragmatics first appeared in Hungarian historical linguistics. The author concludes that although the multifariousness of approaches in historical pragmatics, despite the relatively narrow scope of relevant research, is present in this country, there are parts of the discipline that have scarcely, or not at all, been studied in Hungary so far. Two of these, historical sociopragmatics and the historical (im)politeness research, are discussed in detail. Finally, in relation to the ‘multidisciplinary’ issue of “How does a witch start up?”, the author proposes that more profound and more comprehensive knowledge could be attained if the various areas of historical pragmatics and neighbouring disciplines were more closely interlinked than they are today and were to build on one another’s results to a larger extent.

Keywords: history of language use, Middle Hungarian, Modern Hungarian, historical sociopragmatics, historical (im)politeness research, history of Hungarian.

SÁROSI ZSÓFIA
Eötvös Loránd Tudományegyetem